

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικών και Καποδιστριακών
Πανεπιστημίων Αθηνών

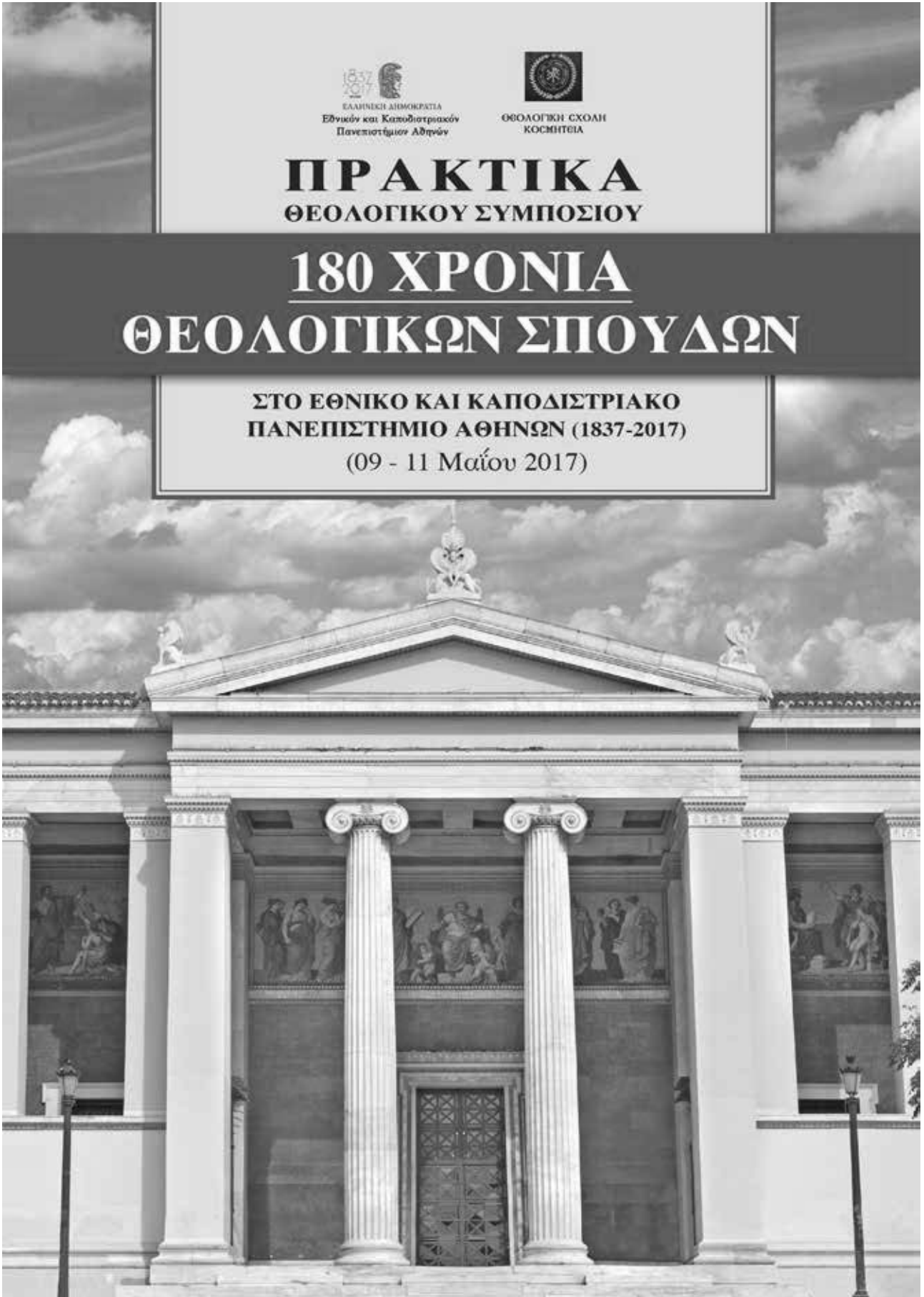

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

180 ΧΡΟΝΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ (1837-2017)
(09 - 11 Μαΐου 2017)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικών και Καποδιστριακών
Πανεπιστημίων Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

180 ΧΡΟΝΙΑ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ (1837-2017)

(09 - 11 Μαΐου 2017)

ΑΘΗΝΑ 2018

➤ Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ, ΔΙΔΑΣΚΟΥΣΑ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ: ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΗΘΙΚΗ.

– Κωνσταντίνος Κορναράκης, Αναπλ. Καθηγητής
Τμήματος Θεολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Α. Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας

1. Η ιστορία του μαθήματος

Το μάθημα της *Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας* ήταν ένα από τα βασικά μαθήματα του πρώτου Προγράμματος Σπουδών της νεοσύστατης Θεολογικής Σχολής, δεδομένου ότι η Σύγκλητος έκρινε ότι «ίνα έχωσιν οι φοιτηταί (Σ.Σ. όλων των σχολών του Εθνικού Πανεπιστημίου) από του πρώτου αυτών έτους σαφεστέραν και ακριβεστέραν έννοιαν της ιδίας αυτών επιστήμης και των απαρτιζόντων αυτήν κλάδων, εκρίθη εύλογον να παραδίδηται εν εκάστη σχολή υφ' ενός των καθηγητών αυτής Εγκυκλοπαιδεία και Μεθοδολογία εκάστης επιστήμης. Και τω όντι ανέλαβον ταύτης την διδασκαλίαν εν μεν τη Θεολογική σχολή ο Κ. Κοντογόνης, εν δε τη Νομική ο Αι. Έρτσου, εν δε τη Ιατρική ο Ι. Βούρος και εν τη Φιλοσοφική ο Ν. Βάμβας»¹. Η πρόθεση αυτή των αρχών του Πανεπιστημίου αποτυπώνεται με εμφαντικό τρόπο στο γνωστικό αντικείμενο του Κ. Κοντογόνη: «...της Εγκυκλοπαιδείας και Μεθοδολογίας της Θεολογίας, της Εβραϊκής Αρχαιολογίας, της Εισαγωγής και Ερμηνείας εις τας Αγίας Γραφάς, της Εκκλησιαστικής Ιστορίας και της Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας». Ο λόγος βεβαίως ήταν σαφής: εφόσον ο Κοντογόνης συντηρούσε σχεδόν μόνος του τη Σχολή στα πρώτα βήματά της, είναι φανερό ότι το σχοινοτενές αυτό γνωστικό αντικείμενο αποτελούσε στην πραγματικότητα συνοπτική περιγραφή του πρώτου προγράμματος σπουδών της νεοσύστατης Σχολής. Όταν αργότερα οι συνθήκες ομαλο-

---

1. Ι. Πανταζίδου, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία» Ιω. Αγγελοπούλου, Αθήνησι 1889, σ. 45.

ποιούνται, συναντούμε το αντικείμενο της *Εγκυκλοπαιδείας* άλλοτε μαζί με τα αντικείμενα της *Ομιλητικής*, της *Συμβολικής* και της *Ιστορίας των Δογμάτων* (Αλέξανδρος Λυκούργος, 1860-1866), άλλοτε της *Δογματικής* και της *Χριστιανικής Ηθικής* (Ζήκος Ρώσης, 1875-1922), άλλοτε της *Εισαγωγής και Ερμηνείας της Καινής Διαθήκης* (Εμμανουήλ Ζολώτας, 1893-1919) και εν τέλει της *Απολογητικής* και της *Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας* (Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, 1918-1946, Αθανάσιος Δεληκωστόπουλος, Έκτακτος Καθηγητής της *Απολογητικής* και της *Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας*, 1972-1975 και Κωνσταντίνος Παπαπέτρου, 1976-2003).

Φαίνεται, λοιπόν, από την αρχική σύνθεση των γνωστικών αντικειμένων, ότι η αντίληψη των θεμελιωτών της πρώτης θεολογικής σχολής για τη θέση του συζητούμενου γνωστικού αντικειμένου στο πρόγραμμα σπουδών της εντοπιζόταν στη σκοποθεσία της εισαγωγής των φοιτητών στο γεγονός της Θεολογίας βάσει μεθοδικών βημάτων² και υπήρχε η βεβαιότητα ότι την ευθύνη αυτή θα μπορούσε να αναλάβει κάθε μέλος του διδακτικού προσωπικού. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι η έκθεση των αρχών της Ορθόδοξου Θεολογίας και του επιστημονικού χαρακτήρα αυτής θεωρήθηκε εξαρχής ότι δεν αφορούσε κάποιον ιδιαίτερο επιστημονικό κλάδο αλλά το σύνολο γεγονός της Θεολογίας και όχι επιμέρους κλάδους της (ίσως υπό την έννοια της «ιδιαιτέρας θεολογικής Ερμηνευτικής»³, καλλιεργούμενης τόσο στο επιστημονικό εργαστήριο όσο και στη λατρευτική ζωή και πράξη), υπό την έννοια ότι μπορεί να κατατοπίζει τους φοιτητές «περί της καθόλου δομής της Ορθόδοξου Θεολογίας»⁴. Σύμφωνα με τις σκέψεις του Νικολάου Δαμαλά, ο θεολόγος ο οποίος επιθυμεί να καταρτιστεί κατά το πληρέστερον και τελειότερον στη θεολογική επιστήμη οφείλει να σχηματίσει εντός του ολοκληρωμένη «ιδέα» του οικοδομήματος της Θεολογίας. Προϋπόθεση για την επιτυχή κατανόηση του γεγονότος της Θεολογίας, ωστόσο, είναι ο καθορισμός των αρχών εκείνων οι οποίες λειτουργούν ως βάσεις του οικοδομήματος της Θεολογίας. Κατά τον Δαμαλά, οι βάσεις αυτές είναι δύο ειδών: οι επιστημονικές, οι οποίες αποδεικνύουν τον επιστημονικό χαρακτήρα

---

2. Πρβλ. Κ. Παπαπέτρου, *Η Ορθόδοξος Απολογητική εις της εποχήν μας*. Παράρτημα: Η σχέση Δογματικής και Απολογητικής εξ' επόψεως της Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας, Αθήναι 1971, σσ. 59-60.

3. Κ. Παπαπέτρου, *Η Ορθόδοξος Απολογητική εις την εποχήν μας*, σ. 61.

4. Α. Φυτράκης στο Πρακτικά κρίσεως των υποψηφίων προς πλήρωσιν της έδρας της «Απολογητικής και Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας» (12.2.1976), σ. 11.

της θεολογικής επιστήμης και οι εκκλησιαστικές, επί των οποίων εδράζεται η Ορθόδοξη Θεολογία, σε αντίθεση με την ανάπτυξη της θεολογικής επιστήμης «στις άλλες εκκλησίες»⁵. Υπό την έννοια αυτή, το αντικείμενο της *Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας*, αν και εμφανίζεται στα Προγράμματα Σπουδών από τη σύσταση της Θεολογικής Σχολής, εντούτοις ποτέ δεν αυτονομήθηκε ως τοιούτο.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα στη διδασκαλία του μαθήματος, από τα δημοσιευμένα Ωρολόγια Προγράμματα διδασκαλίας προκύπτει ότι δεν διδάσκεται ανελλιπώς αλλά η διδασκαλία του εξαρτάτο από τον εκάστοτε αριθμό του διδακτικού προσωπικού και τον ανάλογο φόρτο διδακτικής εργασίας του⁶. Πράγματι, τα τριάκοντα και πλέον έτη μέχρι το ακαδημαϊκό έτος 1868-1869 –όποτε αρχίζει και ομαλοποιείται η διδασκαλία του μαθήματος, καθώς το αναλαμβάνει σε μόνιμη βάση ο Ζήκος Ρώσης–, το μάθημα διδάχθηκε από τον Κ. Κοντογόνη (1837-1844) και φέρεται να διδάχθηκε από τον Θ. Φαρμακίδη (1844-1863), ενώ στα προγράμματα του Πανεπιστημίου για τα ακαδημαϊκά έτη 1864-1865, 1865-1866, 1866-1867 και 1867-1868 το μάθημα δεν αναγράφεται. Η μη διδασκαλία του μαθήματος τα έτη αυτά κρίνεται εύλογος, εάν ληφθεί υπ' όψη ότι η Θεολογική Σχολή αποτελείτο από ευάριθμο διδακτικό προσωπικό⁷. Το μάθημα φέρεται να δίδαξε επίσης ο Αλέξανδρος Λυκούργος (1860-1866). Κατά τα δημοσιευθέντα Ωρολόγια Προγράμματα, το μάθημα εδίδαξαν κανονικώς οι καθηγητές: Ζήκος Ρώσης (1868-1892), Εμμανουήλ Ζολώτας (1894-1912), Γρηγόριος Παπαμιχαήλ (1919-1921 και

5. Ν. Δαμαλά, *Περί Αρχών*, Τύποις Όθωνος Βιγάνδου, Εν Λειψία 1865, σσ. 1-2.

6. Ο Π. Τρεμπέλας μεταφέρει το κλίμα απογοήτευσης για την κατάργηση της έδρας της Εγκυκλοπαιδείας και Απολογητικής (προφανώς λόγω των οικονομικών προβλημάτων που ενέσκηψαν κατά τη διάρκεια του πολέμου και τα αμέσως επόμενα χρόνια), Πρόλογος έκδοσης του έργου *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας* (Πανεπιστημιακά παραδόσεις αναθεωρηθείσαι), Αδελφότης Θεολόγων ο «Σωτήρ», Αθήναι 1960 (άνευ σημάνσεως σελίδας).

7. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την *Αναγραφή των Αρχών του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου* για τα ως άνω έτη καταγράφονται για μεν το ακαδημαϊκό έτος 1864-1865 τέσσερις καθηγητές (2 τακτικοί, ήτοι Κ. Κοντογόνης και Π. Ρομπότης, και 2 έκτακτοι, ήτοι Α. Λυκούργος και Θ. Βίμπος), για το 1865-1866 επίσης οι ως άνω τέσσερις (ο Α. Λυκούργος έχει προαχθεί σε τακτικό), για το 1866-1865 τρεις (αποχώρησε ο Α. Λυκούργος), ενώ το 1867-1868 το διδακτικό προσωπικό της Σχολής φθάνει τα πέντε μέλη (προστίθενται δύο νέοι υφηγητές, ήτοι Αναστάσιος Διομήδης Κυριακού και Ζήκος Ρώσης).

1923-1940), Παναγιώτης Τρεμπέλας (1940-1957), Ευάγγελος Θεοδώρου (1971-1972), Αθανάσιος Δεληκωστόπουλος (1972-1974) και Κωνσταντίνος Παπαπέτρου (1974-2003).

2. Ορισμός του μαθήματος

Για πρώτη φορά ο όρος *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας* χρησιμοποιήθηκε τον 18ο αιώνα από τον Sam. Mursina (ένα μεταρρυθμιστή θεολόγο, έφορο στα Γυμνάσια της Χάλλης), στο σύγγραμμά του *Primae lineae encyclopaediae theologicae in usum praelectionum ductae* (Halle 1784), με την έννοια της σύντομης παρουσίασης του περιεχομένου όλης της Θεολογίας. Τη γραμμή αυτή συναντούμε στους αρχικούς ορισμούς που δόθηκαν για το γνωστικό αντικείμενο κατά την ιστορική εξέλιξη της θεολογικής επιστήμης και ειδικότερα από τον Φίλιππο Παπαδόπουλο (*Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*: 1909) και τον Παναγιώτη Τρεμπέλα (*Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*: 1960).

Κατά τον Φ. Παπαδόπουλο, το σχετικό μάθημα εισάγει τον φοιτητή στη γνώση της ουσίας της Θεολογίας, της επιστημονικής της δομής αλλά και την κατανόηση της σχέσεώς της με τις άλλες επιστήμες⁸. Κατά τον ορισμό του Π. Τρεμπέλα, η *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας* δεν είναι κλάδος ή επιμέρους μάθημα της Θεολογίας αλλά αυτή η ίδια η Θεολογία, το ουσιαστικό της περιεχόμενο, μία επιτομή της Θεολογίας. Αποτυπώνει το γενικό και ειδικό πλαίσιο της Θεολογίας και επιζητεί να διακριβώσει πώς, από το γεγονός της Θεολογίας ως κέντρου, εξακτινώνονται τα θεολογικά μαθήματα και εντάσσονται σε ιδιαίτερους κλάδους, ποια από τα μαθήματα, που κάθε φορά προβάλλονται, ανήκουν κατά φυσικό και αναγκαίο τρόπο στη θεολογική επιστήμη και μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα ιδιαίτερης και διακριτής σπουδής, ποια η σχέση των κλάδων της θεολογίας μεταξύ τους και προς την ίδια τη Θεολογία, ποια η σχέση της Θεολογίας προς τις άλλες

---

8. «Θεολογικήν Εγκυκλοπαιδείαν λέγοντες, εννοούμεν την περιγραφὴν της Θεολογικῆς επιστήμης κατὰ την θεμελιώδη αὐτῆς ἔννοιαν οὕτως, ὥστε ἐξ αὐτῆς ἔνθεν μὲν ορίζομεν την ποιάν της Θεολογίας σχέσιν προς τας θύραθεν επιστήμας καθόλου και ἰδίᾳ την Φιλοσοφίαν, ἐτέρωθεν δε τὰ συστατικά της Θεολογίας μέρη οργανικῶς ἀναπτύσσοντες ἐκ της θεμελιώδους ἐκείνης ἐννοίας, ὑποτυπούμεν ὅλον και ἐνιαίον της θεολογικῆς επιστήμης σύστημα. Ἐπειδὴ δε σαφῶς κατανοηθέντες του οργανισμοῦ των θεολογικῶν μαθημάτων, ραδίως συνυπονοεῖται και ποία η ὀρθὴ προς σπουδὴν αὐτῶν μέθοδος, διὰ τούτο ὅλως περιττὴ η ἰδιαίτερα της θεολογικῆς Μεθοδολογίας ἢ Ὀδηγητικῆς πραγματεία» (Φ. Παπαδοπούλου, *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*, Ἐκ του τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστοῦ, Ἐν Αθήναις 1909, σσ. 6-7).

επιστήμες. Με αυτό τον τρόπο η Εγκυκλοπαιδεία παρέχει συνοπτική και ευκρινή εικόνα της Θεολογίας και εισάγει τον σπουδαστή της Θεολογίας στους διάφορους κλάδους και τα μαθήματά της⁹.

Περίπου δεκαπέντε χρόνια αργότερα ο Κ. Παπαπέτρου θα διατηρήσει από τον ορισμό του Τρεμπέλα την αυτονόητη διαπίστωση ότι, δηλαδή, η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας εισάγει τον ενδιαφερόμενο στην κατανόηση της επιστημονικής δομής της θεολογικής επιστήμης, αλλά θα διαφοροποιηθεί σε ένα σημαντικό σημείο: ενώ για τον Τρεμπέλα η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας είναι η εισαγωγή του φοιτητή στο γεγονός της Θεολογίας και δεν αφορά σε ειδικό μάθημα (επιβεβαιώνοντας τις απόψεις μας ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας του Πανεπιστημίου το αντικείμενο έχει σαφώς εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, με τη νεωτερική έννοια του όρου, και γι' αυτό αναλαμβάνουν τη διδασκαλία του καθηγητές με ποικίλα γνωστικά αντικείμενα), για τον Παπαπέτρου η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας είναι «μία ειδική θεολογική μάθησις (Disziplin)» η οποία εισάγει εις το όλον οικοδόμημα της πανεπιστημιακής θεολογίας, μελετώσα συγχρόνως (ως *Fundamentaltheologie*) τα θεμελιώδη προβλήματα της θεολογίας, νοουμένης (συμφώνως προς την ορθόδοξον αυτοσυνειδησίαν) ως κοινωνίας του Θεού¹⁰. Στην αυτή γραμμή, ο Αθ. Δεληκωστόπουλος θα τονίσει τον χαρακτήρα της ειδικής «θεολογικής μαθήσεως», επισημαίνοντας όμως την εξειδίκευσή της στα επιστημολογικά ζητήματα¹¹.

---

9. Π. Τρεμπέλα, *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*, σ. 125.

10. Κ. Παπαπέτρου, *Η Ορθόδοξος Απολογητική εις της εποχήν μας*, σ. 59.

11. «Η έρευνα των επιστημολογικών προϋποθέσεων της Θεολογίας, η παρουσίασις της όλης επιστημονικής δομής, των περιοχών ερεύνης, ως και του έργου αυτής, συνιστά αντικείμενον της Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας, ήτις, ως θεολογική μάθησις, υπηρετεί θεωρητικές και πρακτικές επιδιώξεις. Θεωρητικές μεν ως αποσκοπούσα εις την προβολήν της Θεολογίας ως επιστήμης κατά πάντα ισαξίου των άλλων επιστημών, της καθόλου "universitas litterarum". Πρακτικάς δε ως εισάγουσα τον σπουδαστήν εις το τέμενος αυτής. Τα προβλήματα τα οποία καλείται η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας όπως επιλύση, είναι κυρίως επιστημολογικά και εισαγωγικά. Εν τη αναπτύξει όμως της ύλης αυτής, ως μαθήσεως, μετέχει, ιδία εις την εποχήν ημών, και του απολογητικού έργου. Η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας ... συνιστά και επιτομήν της διαρθρώσεως του περιεχομένου της θεολογικής επιστήμης, ως καταδεικνύεται εν τοις επομένοις, ένθα ερευνάται η επιστημονική δομή της Θεολογίας» (Αθ. Δεληκωστόπουλου, *Επιστημολογική θεώρησης της Θεολογίας*, Εν Αθήναις 1974, σ. 84).

3. Η ταυτότητα και φυσιογνωμία του μαθήματος

Από τους δοθέντες ορισμούς καθίσταται σαφές ότι η ταυτότητα του μαθήματος ορίζεται από δύο άξονες: i) τον επιστημονικό χαρακτήρα της Θεολογίας καθ' εαυτήν (δηλαδή το γεγονός της αυτοσυνειδησίας της Θεολογίας) και ii) τον επιστημονικό χαρακτήρα της Θεολογίας εν σχέσει προς τον διάλογό της με τις άλλες επιστήμες.

α) *Η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας ως ορίζουσα του επιστημονικού χαρακτήρα της Θεολογίας καθ' εαυτήν*

Κατά τον Φ. Παπαδόπουλο (τον οποίο κατά πόδας ακολουθεί ο Π. Τρεμπέλας), η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας διαιρείται σε δύο μέρη, το γενικό και το ειδικό. Το πρώτο μέρος εξετάζει γενικά τη φύση της Θεολογίας, τον επιστημονικό χαρακτήρα της θεολογίας ο οποίος αποδεικνύει ότι η θεολογία είναι επιστήμη, ενώ προβάλλεται η σπουδαιότητα του αντικειμένου της Θεολογίας ως επιστήμης. Εξετάζεται, επίσης, η σχέση της Θεολογίας προς την Εκκλησία, προς τις άλλες επιστήμες και τη φιλοσοφία καθώς και η οργανική κατασκευή της Θεολογίας με την κατανομή των 4 κλάδων (Εξηγητική, Ιστορική, Θεωρητική και Πρακτική Θεολογία). Στο Ειδικό μέρος συναντάται η επιμέρους εξέταση των κλάδων αυτών και των μαθημάτων τα οποία υπάγονται σε κάθε έναν από τους κλάδους αυτούς¹².

Υπό την έννοια των ανωτέρω αλλά και τη μελέτη των έργων που αφορούν στο αντικείμενο της Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας, καθίσταται σαφές ότι, μέχρι και της εποχής του Π. Τρεμπέλα, σπονδυλική στήλη της έκθεσης του επιστημονικού χαρακτήρα της θεολογικής επιστήμης ήταν η υπό του Friedrich Schleiermacher εισαχθείσα διαίρεση της Θεολογίας σε κλάδους. Βεβαίως ο Παπαδόπουλος φροντίζει να παραθέσει με συντομία τη διαίρεση της θεολογίας σε Εξηγητικό, Ιστορικό και Πρακτικό κλάδο, η οποία καθιερώθηκε κατά το β' ήμισυ του 16ου αι. και παγιώθηκε κατά τα τέλη του 18ου αι. σημειώνοντας, όμως, ότι αυτή η διάκριση καταργήθηκε από πλείστους νεώτερους θεολόγους. Αναφέρεται ειδικότερα στον Schleiermacher (1768–1834), ο οποίος διακρίνει τη Θεολογία σε α) φιλοσοφική, η οποία είναι η ρίζα (περιλαμβάνει Απολογητική και Πολεμική), β) ιστορική, η οποία είναι ο κορμός (Εξηγητική Θεολογία, Δογματική και Ηθική) και γ) πρακτική θεολογία, η οποία είναι το φύλλωμα και οι καρποί. Ο Παπαδόπουλος ανα-

12. Φιλίππου Παπαδοπούλου, *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*, σσ. 33-35· Π. Τρεμπέλας, *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*, σσ. 132.

φέρεται και σε προσωπικότητες του 19^{ου} αι., όπως ο γερμανός φιλόσοφος και παιδαγωγός Johann Karl Friedrich Rosenkranz (1805 –1879), ο οποίος στηρίζεται στη διάκριση του Schleiermacher αλλά θεωρεί ότι η φιλοσοφική θεολογία περιλαμβάνει τη Δογματική (η οποία κατ' αυτόν περικλείει την Απολογητική και την Πολεμική) και τον καθολικό θεολόγο Franz Anton Staudenmaier (1800 - 1856) ο οποίος προτάσσει του πρακτικού κλάδου τον ιστορικό. Σκοπός του είναι να ανατρέψει τη σειρά αυτής της διάκρισης, θεωρώντας ότι το πρόβλημα έγκειται στην εσφαλμένη ταξινόμηση των γνωστικών αντικειμένων¹³. Η αντίρρηση αυτή βεβαίως δεν ήταν καινούργια. Ήδη από την εποχή του Νικολάου Δαμαλά βλέπουμε την προσπάθεια της θεολογικής επιστήμης να ορίσει την ταυτότητά της. Κατά τον Δαμαλά η διαίρεση του Schleiermacher σε κλάδους ξεκινά από την αντίληψη ότι η Θεολογία είναι πρακτική επιστήμη. Επομένως ο Schleiermacher ορίζει τη Θεολογία ως γεγονός που συνίσταται από επί μέρους κλάδους επειδή φρονεί ότι αντλεί τη δυναμική της adextra. Κατά τον Δαμαλά η Θεολογία πρέπει να αντλεί τη δυναμική της από τον εαυτό της. Για τον λόγο αυτό απορρίπτει τη διάκριση του Schleiermacher και προχωρά σε δική του διάκριση. Κατ' αυτόν η Θεολογία διακρίνεται διττώς, δηλαδή σε «καθαρά και κυρία» ή «θωρητική» (περιλαμβάνουσα Βιβλική, Ιστορική και Συστηματική Θεολογία) και σε «εφηρμοσμένη» ή «πρακτική» η οποία στηρίζει την ανάγκη της Εκκλησίας να αξιοποιήσει τη θεωρητική της διδασκαλία στο ποιμαντικό έργο¹⁴.

Επί της αυτής γραμμής ο Παπαδόπουλος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι διαφωνίες μεταξύ των θεολογικών κύκλων περιστρέφονται γύρω από τα εξής δύο ζητήματα: α) εάν πρέπει να διακρίνεται ο εξηγητικός από τον ιστορικό κλάδο και β) εάν είναι ορθό να προτάσσεται η φιλοσοφική ή θεωρητική Θεολογία της ιστορικής. Ο Παπαδόπουλος διαγιγνώσκει ότι τα προβλήματα της διαίρεσης της Θεολογίας σε κλάδους οφείλονται, i) στο γεγονός ότι «έκαστον θεολογικόν μάθημα τοσούτον στενώς μετά των λοιπών μαθημάτων συνήπται και συνήρθρωται, ώστε αδύνατον διακριδόν να χωρίζεται», ii) στην αδυναμία κατανόησης ότι η εξηγητική Θεολογία πρέπει να διακρίνεται από την ιστορική, «διότι η εξηγητική Θεολογία είναι η ρίζα, καθότι αι Αγιαί Γραφαί δεν είναι απλά ιστορικά μνημεία, αλλ' αι θεόπνευσται της εξ Αποκαλύψεως απολύτου αληθείας δέλτοι, η δε τούτων εξήγησις δεν είναι ιστορική επιστήμη, αλλά πολλώ μάλλον τέχνη, στηριζομένη επ' ίδιας θεωρίας, ην η ερμηνευτική

13. Φ. Παπαδοπούλου, *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*, σσ. 35-38.

14. Ν. Δαμαλά, *Περί Αρχών*, σσ. 25-26.

διδάσκει», iii) στην πρόταξη της θεωρητικής θεολογίας έναντι της ιστορικής που σημαίνει ότι αλλοιώνεται ο χαρακτήρας της θεολογίας. Κατά την καυστική παρατήρηση του Παπαδόπουλου, «οι αεροβάμονες θεωρητικοί, οι της ιστορίας του Χριστιανισμού ολιγωρούντες και οίον τινές αράχνοι τας εκ των προτέρων θεωρίας υφαίνοντες, τον μέγιστον διατρέχουσι κίνδυνον, τον της διαστροφής και παραμορφώσεως του Χριστιανισμού κατά τας φιλοσοφικάς αυτών προϋποθέσεις και θεωρητικής προλήψεις»¹⁵.

Η παραδοχή του Παπαδόπουλου ότι «έκαστον θεολογικόν μάθημα τοσούτον στενώς μετά των λοιπών μαθημάτων συνήπται και συνήρθρωται, ώστε αδύνατον διακριδόν να χωρίζηται», η οποία κατ' ουσίαν αναιρείται από τις αντιπροτάσεις του ως προς τη σειρά που προτάσσονται οι κλάδοι της Θεολογίας, θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση αυτοσυνειδησίας της θεολογικής επιστήμης υπό την έννοια που θέτει το ζήτημα ο Κ. Παπαπέτρου: «Είναι πάντως φανερόν ότι η (χρονολογικώς νεωτέρα) διάκρισις της “θεολογικής επιστήμης” εις κλάδους δεν είναι αυτονόητος, τοσούτω μάλλον καθ' όσον οι κλάδοι ούτοι –παρά τας υπογραμμιζόμενας διαφοράς– έχουν εις μέγαν βαθμόν κοινόν περιεχόμενον... Δια τούτο και η οποιαδήποτε “συστηματική” διαίρεσις του περιεχομένου της Θεολογίας πρέπει να σέβεται την φυσικὴν ενότητα αυτού, είναι δε ἓν εκ των κυρίων έργων της Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας να υπενθυμίζει εκάστοτε την ενότητα ταύτην»¹⁶.

β) Ο επιστημονικός χαρακτήρας της Θεολογίας εν σχέσει προς τον διάλογό της με τις άλλες επιστήμες.

Ο δεύτερος άξονας που ορίζει τη φυσιογνωμία του μαθήματος είναι αναμφίβολα ο διαλογικός του χαρακτήρας προς τις άλλες επιστήμες. Κατά τον Π. Τρεμπέλα, η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας, ανάμεσα σε άλλους στόχους (όπως το να παρουσιάσει τη Θεολογία ως μία Επιστήμη, η οποία έχει δικό της σύστημα και επιμέρους κλάδους, να καταστήσει σαφή τη σημασία της για το έργο της Εκκλησίας και να προσφέρει γενικές γνώσεις σε κάθε αρχάριο φοιτητή της Θεολογίας ή ενδιαφερόμενο διανοούμενο) είναι να καθορίσει τις σχέσεις της με τις υπόλοιπες επιστήμες και τη φιλοσοφία.

Η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας αποτελεί κατ' εξοχήν αντικείμενο το οποίο μπορεί να βρεθεί στο κέντρο ενός διεπιστημονικού διαλόγου. Από την εποχή, μάλιστα, που αναλαμβάνει τη διδασκαλία του αντικειμένου ο Γ. Παπαμιχαήλ (1918) μέχρι και τον κ. Παπαπέτρου (1976-2003), η Εγκυ-

15. Φ. Παπαδοπούλου, *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*, σσ. 35-38.

16. Κ. Παπαπέτρου, *Η Ορθόδοξος Απολογητική εις την εποχήν μας*, σ. 67.

κλοπαιδεία της Θεολογίας αποτελεί ενιαίο αντικείμενο με το γνωστικό αντικείμενο της *Απολογητικής*. Κατά τον Τρεμπέλα η Εγκυκλοπαιδεία μετατρέπεται σε θεωρητική της δεξαμενή: διά της διδασκαλίας του αντικειμένου της Εγκυκλοπαιδείας ενημερώνονται και πληροφορούνται οι πολέμιοι της Εκκλησίας και της θεολογίας περί της πραγματικής της ταυτότητας ενώ εξ αντιθέτου μπορεί να βοηθήσει εκπροσώπους συντηρητικών τάσεων να κατανοήσουν ότι η Θεολογία δεν είναι δυνατόν να ανεγείρει φραγμούς στην έρευνα των επιστημόνων άλλων επιστημών και ότι οφείλει να συνεργάζεται με τις άλλες επιστήμες, ολοκληρώνεται δε το έργο της όταν χρησιμοποιεί τα πορίσματα της υγιούς επιστημονικής σκέψης για την περαιτέρω ενίσχυσή της¹⁷. Παρόμοια θέση (αλλά υπό το πρίσμα θεωρήσεως της Θεολογίας ως καθόλου γεγονότος) εκφράζει και ο Κ. Παπαπέτρου κατά τον οποίο, η Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας μπορεί να καταστεί η βάση (η γνώση των θεμελιωδών αρχών της πίστεως) και η Απολογητική η ειδική μάθηση που αντλεί από αυτή το περιεχόμενό της ώστε η Θεολογία να διαλεχθεί «με ό,τι είναι μη Θεολογία ή φαίνεται ως Θεολογία»¹⁸.

Τούτη η ζεύξη ερείδεται, ασφαλώς, επί της αυτονοήτου σκέψεως ότι η έγκυρη γνώση του θεολογικού γεγονότος (επί τη βάσει επιστημονικών αρχών οι οποίες όμως βρίσκουν την πλήρωσή τους στο εκκλησιαστικό γεγονός) αποτελεί προϋπόθεση του διαλόγου της θεολογικής επιστήμης με τα εκάστοτε σύγχρονα επιστημονικά ρεύματα¹⁹, καθιστώντας τους θεολόγους επαρκείς «ἀεὶ πρὸς ἀπολογίαὶν παντὶ τῷ αἰτοῦντι (ὕμᾱς) λόγον περὶ τῆς (ἐν ὑμῖν) ἐλπίδος»²⁰. Η σχολαστική οπτική, όμως, του γεγονότος της Θεολογίας σε συνδυασμό με τον γερμανικό ιδεαλισμό και την αντίληψη της Απολογητικής ως «πολεμικής» Θεολογίας αποτέλεσαν αφετηρία γόνιμου προβληματισμού ως προς τον ρόλο της θεολογικής σκέψεως.

Όπως φαίνεται, επί παραδείγματι, από τις σχετικές εκδόσεις έργων με τον τίτλο «Είναι η Θεολογία επιστήμη;»²¹, το βασικό ερώτημα της αυτοσυ-

17. Π. Τρεμπέλα, *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*, σ. 64.

18. Κ. Παπαπέτρου, *Η Ορθόδοξος Απολογητική εις της εποχήν μας*, σ. 63, 65.

19. Πρβλ. την επισήμανση του Ν. Νησιώτη, ότι μία πολύ βασική και σπουδαία πλευρά της σύγχρονης Απολογητικής είναι η διαλογική σχέση της Θεολογίας με τη σύγχρονη Φιλοσοφία και τις θετικές επιστήμες [Πρακτικά κρίσεως των υποψηφίων προς πλήρωσιν της έδρας της «Απολογητικής και Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας» (12.2.1976), σ. 8].

20. Α' Πέτρ. 3, 15.

21. Πρβλ. Δ. Σ. Μπαλάνου, *Είναι η Θεολογία επιστήμη;*, (Λόγος εναρκτήριος

νειδησίας της θεολογικής επιστήμης επικεντρώνεται ακριβώς στο ζήτημα της ταυτότητας την οποία αποδέχεται για τον εαυτό της στο πλαίσιο του διεπιστημονικού διαλόγου. Ο επικρατήσας όρος «Εισαγωγή στη Θεολογία», αρχικώς στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και αργότερα στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (από το ακαδημαϊκό έτος 2003 κ.εξ.) χωρίς να αφίσταται ουσιωδώς κατά περιεχόμενο από τον όρο «Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας», διατηρεί όμως μια μεγαλύτερη άνεση σχετικά με τη δυνατότητα συμβολής σε ένα διάλογο *ad intra* (η Θεολογία καθ' εαυτή)²² και *ad extra* (η Θεολογία διαλέγεται με τις άλλες επιστήμες), διάλογο που βρίσκεται συνεχώς σε μια αναθεώρηση των σχέσεων της ασάλευτης ως προς το δόγμα αλλά προσαρμοζόμενης ως προς την ποιμαντική της ευθύνη Θεολογίας με τις συνεχώς ανανεούμενες και αναθεωρούμενες επιστήμες του ανθρώπου²³.

Εξάλλου ως απόρροια της εξόδου της θεολογικής επιστήμης στην Αγορά του δημόσιου λόγου προκύπτουν ζητήματα αυτοσυνειδησίας της: Αποδέχεται όρια στη σκέψη της; Έχει διανυγή θέα του ρόλου που μπορεί να παίξει κατά τη σύνθεση διεπιστημονικών ανθρωπολογικών δεδομένων; Σε ποιές περιπτώσεις παραιτείται του σωτηριολογικού χαρακτήρα της κληρονομιάς της και συσχηματίζεται τω αιώνη τούτω και σε ποιές περιπτώσεις οφείλει να εξέρχεται της ανέσεώς της για να συναντήσει τον κριτικό λόγο των άλλων επιστημών; Είναι σαφές ότι η Θεολογία, ως λόγος περί του καθόλου και βίωση αυτού, είναι εκ φύσεως ριζοσπαστική, έχουσα σαφή συνείδηση για την «εντός της Ιστορίας καθολικήν αποστολήν» κατά τον Κ. Παπαπέτρου²⁴.

απαγγελθείς τη 19η Οκτωβρίου 1905 εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω), Αθήναι 1906· Κλ. Στρατιώτου, *Είναι η Θεολογία επιστήμη*, Εκ του τυπογραφείου Αθανασίου Γ. Δεληγιάννη, Εν Αθήναις 1911· Κ. Παπαπέτρου, *Είναι η Θεολογία επιστήμη*, Δοκίμιον, Αθήναι 1970.

22. Κατά τον Κ. Φράγκο, αν και οι δύο όροι δεν διαφέρουν ουσιωδώς, ο όρος Εισαγωγή στην Επιστήμη της Θεολογίας είναι περισσότερο δυναμικός, διότι «κατανοείται όχι ως γνώση αλλά ως ενέργεια και αποκτημένη ικανότητα εισόδου στο χώρο της Θεολογίας» (Εισαγωγή στην Επιστήμη της Θεολογίας, Εισαγωγικά, Εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 55).

23. Κατά τον Α. Δελικωστόπουλο, ο όρος «Εισαγωγή εις την Θεολογικήν επιστήμην» είναι «ευρύτερου επιστημονικού φάσματος» (*Επιστημολογική θεώρησης της Θεολογίας*, σ. 84).

24. Υπό την έννοια αυτή, το έργο του Α. Θεοδώρου, *Η Ουσία της Ορθοδοξίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήναι 1961 (β' έκδοση με μεταφορά στην καθομιλούμενη δημοτική

Η σημαίνουσα παρατήρηση του Κ. Παπαπέτρου ότι ο κατά τους νεωτέρους χρόνους τονισμός της ιδέας ότι η θεολογία είναι επιστήμη, ίσως να είναι μια χαρακτηριστική μαρτυρία περί του πόσον λείπει από την εποχή μας η γόνιμος επίδρασις της Ορθοδόξου Πατερικής σκέψεως, καταδεικνύει στη σύγχρονη εποχή –όπου η ερμηνεία των πηγών της Θεολογίας αλλά και εν γένει ο θεολογικός στοχασμός έχουν αναπτυχθεί και συναντούν νέες προκλήσεις, θέτοντας άλλες προτεραιότητες σε ό,τι αφορά στην προβολή της θεολογικής επιστήμης– ότι η συνάντηση με τις άλλες επιστήμες κατανοείται υπό το πρίσμα της παλαμικής σκέψης για τη διάκριση μεταξύ φιλοσόφου και αποδεικτικής θεολογίας²⁵.

Εν τέλει πρέπει να συμφωνήσουμε ότι ο ουσιαστικός ρόλος του αντικειμένου είναι να υπομνήσει προς τον επιστήμονα του εργαστηρίου τη σχετική υπόδειξη του Κ. Παπαπέτρου: να καταφέρει ο άνθρωπος να μεταφέρει το ζήτημα της θεολογικής έρευνας από την εξ αποστάσεως οπτική της Θεολογίας (σαν να ερευνούμε ένα φαινόμενο ή μια θεωρητική κατασκευή) στη βίωση του γεγονότος της Θεολογίας ως τελείωσης της φύσης του. Άλλωστε, κατά τον Κ. Παπαπέτρου, «η θεολογία δεν εξαντλείται με την “θρησκευτικήν” σφαίραν, αλλά περιλαμβάνει πάντα τα αξιολογικά στοιχεία της ανθρωπίνης ζωής, της επιστήμης σαφώς συμπεριλαμβανομένης. Θεολογία είναι η όλη αλήθεια της ανθρωπίνης ζωής, ό,τι αποτελεί τον άνθρωπον εις την τελείωσίν του. Είναι παν ό,τι καθιστά τον άνθρωπον άνθρωπον, πέραν πάσης τεχνητής και τεχνικής διαίρέσεως του ανθρωπίνου όλου»²⁶.

Β. Χριστιανική Ηθική

1. Η προϊστορία του μαθήματος

Κατά την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, από τις πρώτες και βασικές έδρες της Θεολογικής Σχολής υπήρξε αυτή της Δογματικής και Ηθικής. Η διδασκαλία της Ηθικής σε θεσμικό επίπεδο δεν αποτελούσε πρωτοτυπία

διάλεκτο από τον Δ. Μόσχο από τις εκδόσεις Παρουσία το 1998) μπορεί να χαρακτηριστεί ως εισαγωγή στην Ορθόδοξη Θεολογία.

25. Πρβλ. Κ. Κορναράκη, «Η επιστημονική ταυτότητα της Θεολογίας και η θέση της στον διεπιστημονικό διάλογο», στο *Ο άνθρωπος απέναντι στην εικόνα του, Κείμενα πατερικής ανθρωπολογίας και ηθικής*, εκδ. Αρμός 2012, σσ. 268-269.

26. *Είναι η Θεολογία επιστήμη*, σ. 64.